

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Effectieve participatie in strafzaken via een beeldscherm: ervaringen van gedetineerden, advocaten en rechtbankverslaggevers tijdens de lockdown

Wingerden, S.G.C. van; Vanderveen, G.N.G.

Citation

Wingerden, S. G. C. van, & Vanderveen, G. N. G. (2023). Effectieve participatie in strafzaken via een beeldscherm: ervaringen van gedetineerden, advocaten en rechtbankverslaggevers tijdens de lockdown. *Tijdschrift Voor Criminologie*, 64(4), 427-443.
doi:10.5553/TvC/0165182X2022064004005

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3620848>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Effectieve participatie in strafzaken via een beeldscherm

Ervaringen van gedetineerden, advocaten en rechtbankverslaggevers tijdens de lockdown

Sigrid van Wingerden & Gabry Vanderveen †

Tijdens de COVID-19-lockdown behandelden rechtbanken urgente strafzaken met behulp van videoverbindingen. Communiceren via een beeldscherm heeft invloed op wat men kan zien, horen of voelen. Dit artikel presenteert de bevindingen van drie verschillende onderzoeken naar de ervaringen met videorechtspraak tijdens de lockdown. Een survey onder advocaten, een survey onder gedetineerden en een zoekactie op Twitter wijzen er allemaal op dat het recht van de verdachte op effectieve participatie werd ondermijnd: verbindingsproblemen hebben het aanwezigheidsrecht onder druk gezet en vertrouwelijke communicatie tussen de verdachte en zijn advocaat was onmogelijk.

Inleiding

Op 15 maart 2020 kondigde de Raad voor de rechtspraak aan dat door het uitbreken van COVID-19 de gerechtsgebouwen vanaf 17 maart gesloten zouden zijn. Een week later gingen de deuren voorzichtig weer open, maar alleen de meest urgente zaken gingen door, achter gesloten deuren. In de periode daarna is hard gewerkt om de implementatie van videorechtspraak in het (straf)recht te versnellen. Sinds 2000 werd al geëxperimenteerd met videorechtspraak, ook wel telehoren of videohoren genoemd (Verrest, 2011). Een voorbeeld van videorechtspraak is een rechter die via een beeldverbinding met een verdachte in de penitentiaire inrichting (PI) praat, in plaats van dat de verdachte in persoon op zitting aanwezig is. Als gevolg van de pandemie is de implementatie van videorechtspraak (internationaal) in een stroomversnelling geraakt (Sourdin e.a., 2020; Rossner e.a., 2021). In Nederland is er noodwetgeving (de Tijdelijke wet COVID-19 Justitie en Veiligheid) ingevoerd om grootschalig gebruik van videorechtspraak mogelijk te maken.

Urgente zaken zijn zo tijdens de lockdown door de rechtbanken afgewikkeld via videorechtspraak. Rechters, de griffier en de officier van justitie waren altijd in de rechtszaal aanwezig.¹ De verdachte woonde de zitting bij via een videoverbinding vanuit de PI. In de beginperiode van de lockdown waren advocaten niet altijd wel-

1 Er heeft ook wel eens een zitting plaatsgevonden bij de meervoudige kamer waarbij één van de rechters in quarantaine zat en aan de zitting per video deelnam. De Hoge Raad vindt dat goed, zolang de betreffende rechter niet de voorzitter van de meervoudige kamer is en gewaarborgd is dat de rechter die per videoverbinding deelneemt zich een goed beeld kan vormen van wat zich in de rechtszaal afspeelt, ongehinderd kan deelnemen aan de communicatie tussen procesdeelnemers en zichtbaar is voor aanwezigen in de rechtszaal (HR 15 december 2020, ECLI:NL:HR:2020:2037).

kom bij rechtbanken, terwijl de officier van justitie er wel altijd was. Later kregen advocaten de keuze tussen aanwezig zijn in de zittingszaal om daar face to face met de rechters hun verdediging te voeren, en naar de PI gaan en daar naast hun cliënt plaats te nemen in de telehoorruimte.

Artikel 6 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) omvat het recht van de verdachte op effectieve participatie in zijn strafzaak. Dat recht omvat niet alleen het recht om bij de behandeling van de zaak aanwezig te zijn, en de zitting goed te kunnen volgen,² maar ook het recht om een effectieve verdediging te voeren, bijvoorbeeld door argumenten ter verdediging in te brengen en door vertrouwelijk te kunnen overleggen met zijn advocaat (Council of Europe/European Court of Human Rights, 2022). Volgens het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) wordt het recht op aanwezigheid op de zitting niet geschonden als de verdachte via een videoverbinding aanwezig is – als hij de zitting tenminste goed kan volgen zonder technische mankementen (zie Marcello Viola v. Italy, 2006, par. 63-67; Asciutto v. Italy, 2007, par. 62-73; Sakhnovskiy v. Russia [GC], 2010, par. 98).

Eerder onderzoek heeft al laten zien dat videorechtspraak op gespannen voet staat met de grondrechten die een verdachte heeft met betrekking tot een *fair trial* (art. 6 EVRM). Zo worden er kritische kanttekeningen geplaatst bij zijn recht op effectieve participatie, waaronder zijn aanwezigheidsrecht, zijn recht op *equality of arms* en op de openbaarheid van de zitting (De Hoon e.a., 2020; Glas e.a., 2022; Van Lent & Malsch, 2021). In deze bijdrage concentreren wij ons op het recht van de verdachte om effectief te participeren in zijn zitting, en meer specifiek op zijn recht om bij de zitting aanwezig te zijn en om vertrouwelijk te kunnen overleggen met zijn advocaat.³

Hoe hebben verdachten, advocaten en rechtbankjournalisten videorechtspraak ervaren tijdens de lockdown? Konden verdachten hun zittingen goed volgen, konden zij goed met de rechter communiceren, en slaagden verdachten en advocaten erin om vertrouwelijk te overleggen tijdens de zitting? Voordat we aan de hand van de uitkomsten van verschillende empirische studies laten zien hoe het recht op effectieve participatie in de praktijk van de videorechtspraak tijdens de lockdown tot uiting kwam, gaan we aan de hand van de literatuur eerst dieper in op wat het voor de rechtspraak en voor procesdeelnemers betekent als de verdachte per videoverbinding aan de zitting deelneemt.

2 Het aanwezigheidsrecht wordt niet als zodanig in de tekst van art. 6 EVRM genoemd, maar het doel en de strekking van het artikel brengen mee dat het aanwezigheidsrecht geacht wordt besloten te liggen in dat artikel. Zie ook de uitleg van het EHRM in bijvoorbeeld het Hermi-arrest (EHRM 18 oktober 2006, appl. nr. 18114/02, Hermi t. Italië).

3 Andere auteurs hebben al geschreven over hoe de openbaarheid van de rechtspraak in het geding kwam toen tijdens de lockdown publiek en pers buiten de deur werden gehouden (Van Lent & Malsch, 2021; Dordonat-Breeuwsma e.a., 2020).

Theorie en eerder onderzoek

Hoewel in Nederland zittingen waarbij gebruik wordt gemaakt van een videoverbinding met de verdachte pas tijdens de lockdown echt in zwang raakten, wordt er in sommige andere landen, zoals de Verenigde Staten en Australië, al veel langer gebruik van gemaakt. Dat komt vooral door de lange reisafstanden die verdachten of getuigen soms af moeten leggen om naar de rechtbank te komen: videorechtspraak is dan een aantrekkelijk alternatief. Uit onderzoeken naar de praktijk van videorechtspraak in Australië blijkt bijvoorbeeld vaak dat het efficiënt wordt bevonden (reistijd en -kosten worden bespaard), maar ook dat er zorgen zijn over wat het voor de rechtspraak betekent als er rechtgesproken wordt via een scherm (o.a. Rowden, 2018; Rossner & Tait, 2023). Wat betekent het voor de rechtspraak als procesdeelnemers niet fysiek maar online aanwezig zijn?

Een gerechtsgebouw is immers niet zomaar een gebouw. Lord Hewart merkte in 1914 al op: 'Justice must not only be done, it must be seen to be done.' Rechtsgebouwen hebben dan ook vaak een imposante architectuur om de autoriteit van de rechtsprekende macht uit te stralen (vaak is de neoclassicistische bouwstijl erin terug te zien, met hoge trappen en grote kolommen, als een oude Romeinse tempel). Het is een symbolische plek met rituele functies (De Vocht, 2022). Een gerechtsgebouw symboliseert de gedeelde idealen van een gemeenschap over rechtvaardigheid en een eerlijk proces (Rowden, 2018). Denk bijvoorbeeld aan de afbeeldingen van Vrouwe Justitia aan de gevel van de rechtbank. Een imposant gerechtsgebouw stelt de mensen gerust: hier wordt rechtgesproken (Rowden, 2018).

Ook de zittingszaal zelf ziet er niet toevallig zo uit: de tafelschikking (wie zit waar), gebruikte materialen, verhogingen, afstanden en zichtlijnen zijn allemaal manifestaties van machtsrelaties en de autoriteit van de rechter (McKay, 2018). De rechter zit aan een verhoogde tafel. De plaats van de officier van justitie is vlak bij de rechter, wat bij de verdachte een gevoel op kan roepen van 'zij tegen mij'. De zaal bevat verder allerlei symbolen die aan de aanwezigen duidelijk maken dat hier rechtgesproken wordt uit naam van de staat, zoals een schilderij van de koning. De toga van de rechter straalt autoriteit en neutraliteit uit, wat de legitimiteit van de rechtbank versterkt (Rowden & Wallace, 2018). Naast symbolen zijn er ook rituelen die voor de verdachte duidelijk maken dat de rechters gezag hebben. Zo moeten de aanwezigen gaan staan als de rechters de rechtszaal binnenlopen en mag de verdachte alleen praten als de rechter hem het woord heeft gegeven.

Op een videoscherm komen veel symbolen niet over en kunnen rituelen niet goed worden uitgevoerd. Als de 'space of law', de plaats waar recht wordt gesproken, verandert door de inzet van technologie, verandert de 'overall feel' van de rechtszaal (Heinsch e.a., 2021). Dit beïnvloedt de beleving van verdachten: online deelname aan een rechtszaak via een videoverbinding is een andere ervaring dan een fysieke deelname, waarbij de verdachte wel in de zittingszaal aanwezig is (Rowden, 2018).

Een belangrijke reden hiervoor is dat de wijze waarop een persoon aanwezig is (per videoscherm of in persoon), van invloed is op de communicatie, het overleggen en

het opbouwen van een relatie. We hebben de afgelopen jaren allemaal ervaren hoe anders communicatie via een scherm is dan persoonlijk contact, wat van invloed is op wat en wie te zien en te horen is (Vanderveen, 2022). Volgens de *media richness theory* is er een hiërarchie van media op basis van de 'rijkdom' aan informatie die ze kunnen overbrengen (Daft & Lengel, 1986). De 'rijkste' vorm van communicatie is communicatie in persoon, omdat dan op veel manieren (gesproken taal en allerlei non-verbale signalen) gecommuniceerd kan worden (Daft & Lengel, 1986; Daft e.a., 1987). Bij communicatie in persoon kan meteen feedback uitgewisseld worden en kunnen signalen als lichaamstaal (hoofdknikjes, glimlachjes, oogcontact en de toon van de stem) goed worden opgepakt (Daft e.a., 1987). Bij communicatie via een videoverbinding bemoeilijkt een vaste cameraopstelling goed oogcontact, waardoor interpersoonlijke verbinding verloren gaat (Heinsch e.a., 2021). Ook is het moeilijker om lichaamstaal te lezen, subtiele signalen op te merken (Bilotta e.a., 2021) en om focus te behouden (Markowitz e.a., 2021). Dit is helemaal het geval als personen maar heel klein op het scherm te zien zijn.

Vidcorechtspraak zorgt daarom voor een minder menselijke beleving en minder emotionele verbondenheid (Heinsch e.a., 2021; Sourdin, 2021). Een scherm wordt als 'koud' ervaren (Rowden, 2018). McKay (2018) wijst erop dat een verdachte die per videoverbinding aan zijn rechtszaak deelneemt eerder toeschouwer wordt dan deelnemer. Een zitting per videoverbinding wordt door de verdachte als minder echt ervaren (Rowden, 2018; De Vocht, 2022).

De 'space of law' kan daarom ook invloed hebben op de mate waarin verdachten procedurele rechtvaardigheid ervaren. Tyler (2003) stelt dat uitkomsten van rechtszaken beter geaccepteerd worden door de verdachte als deze zich tijdens het proces goed gezien en gehoord heeft gevoeld en als hij het idee heeft dat hij eerlijk behandeld is door de rechter. Rossner (2021) wijst erop dat de symbolen en rituelen van de rechtspraak niet zomaar 'gedigitaliseerd' kunnen worden voor de verdachte die per videoverbinding aan zijn zaak deelneemt, en dat een hoogwaardige kwaliteit van de beeld- en geluidsverbinding een belangrijke voorwaarde is voor de verdachte om zich gezien en gehoord te kunnen voelen. Slechte verbindingen kunnen dus de ervaren procedurele rechtvaardigheid naar beneden halen.

Ook de uitkomsten van strafzaken worden mogelijk beïnvloed door het gebruik van videoverbindingen. Bannon en Adelstein (2020) wijzen op het levendigheidseffect: naarmate een verklaring dichterbij is in gevoel, tijd of ruimte, wordt die geloofwaardiger gevonden en beter onthouden. Ook zijn rechters waarschijnlijk minder gevoelig voor de negatieve gevolgen van hun beslissing voor een verdachte die ze alleen via een scherm hebben gezien (Bannon & Adelstein, 2020). Het is dan aannemelijk dat deelname per videoverbinding negatieve gevolgen heeft voor de verdachte.

Verschillende buitenlandse studies laten zien dat het gebruik van videoverbindingen inderdaad effect heeft op de uitkomsten van de zaak: als ze per videoverbinding aan de zitting deelnemen, worden getuigen minder vaak geloofd (Goodman e.a., 1998; Landström e.a., 2007), krijgen verdachten hogere borgsommen (Diamond e.a., 2010), bekennen ze vaker schuld en krijgen ze vaker vrijheidsstraffen (Terry e.a., 2010). Deze resultaten moeten echter kritisch worden beschouwd: de

verdachten die per video aan hun zaak deelnamen, hadden minder vaak een advocaat, waardoor ze minder goed actief participeerden en ze minder goed in staat waren om bewijs van het Openbaar Ministerie aan te vechten. Daarnaast zijn de studies al verouderd; de techniek heeft inmiddels veel vooruitgang geboekt. Ook zijn er maar weinig studies die echt over de effecten voor verdachten in een strafzaak gaan. De experimentele studie van Rossner en Tait (2023) is een uitzondering: zij vonden dat het voor het vonnis niet uitmaakt of de verdachte de zitting fysiek bijwoont of op afstand per video.

Hierboven is uiteengezet dat videorechtspraak een hele andere beleving is voor verdachten en andere procesdeelnemers vergeleken met een zitting waarbij iedereen fysiek aanwezig is, maar dat er nog weinig bekend is over hoe verdachten het in Nederland hebben ervaren om per video aan hun zitting deel te nemen. Welke impact hebben videozittingen op het recht op effectieve participatie van verdachten? Voor het aanwezigheidsrecht en het recht op vertrouwelijke communicatie beantwoorden we die vraag aan de hand van ervaringen van strafrechtadvocaten, gedetineerden en rechtbankverslaggevers.

Methode

Om een beeld te schetsen van de ervaringen met strafzittingen via een scherm brengen we voor deze bijdrage twee verschillende surveys samen: een die in de beginperiode van corona is uitgezet onder advocaten en een die een jaar later is afgenomen onder gedetineerden.⁴ Daarnaast maken wij gebruik van berichten van advocaten en rechtbankverslaggevers die op Twitter verslag doen van hun observaties en ervaringen.

Advocatensurvey

In september 2020, zo'n vijf maanden na de eerste lockdown, verspreidden wij in samenwerking met het Advocatenblad en Tangram een online survey onder het onderzoekspanel van het Advocatenblad en via sociale media zoals LinkedIn.⁵ De survey kon worden ingevuld van 22 september 2020 tot 2 oktober 2020. De survey bestond uit diverse open en gesloten vragen en stellingen over videorechtspraak.⁶ De eerste bevindingen over de ervaringen van 555 advocaten met de rechtspraak in tijden van corona werden gerapporteerd door Droogleever Fortuin (2020). Van die 555 advocaten hadden er 104 ervaring met videorechtspraak in strafzaken. Over hun ervaringen schreven wij een apart artikel in het Advocatenblad (Van Wingerden & Vanderveen, 2021). In deze bijdrage richten we ons eveneens op de resultaten van de survey voor deze 104 strafrechtadvocaten die ervaring hadden met vi-

4 Dit artikel is gebaseerd op eerdere publicaties van ons. Delen van de tekst waarin respondenten geciteerd worden, overlappen daarom ten dele met Van Wingerden & Vanderveen, 2021 en Boone e.a., 2022.

5 Met dank aan het 'Dynamics of Inclusive Prosperity'-initiatief en het departement Criminologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam voor de financiële ondersteuning van het onderzoek.

6 Een uitgebreidere methodologische verantwoording is te vinden in Van Wingerden & Vanderveen, 2021.

deorechtspraak, maar nu richten we ons specifiek op de antwoorden die betrekking hebben op het recht op effectieve participatie, in het bijzonder op het aanwezigheidsrecht en het recht op vertrouwelijke communicatie met de advocaat.

Gedetineerdersurvey

Voor een onderzoek naar de praktijk van videozittingen ten tijde van corona mag het perspectief van de verdachte niet ontbreken. Tijdens de lockdown hebben videozittingen in het strafrecht alleen plaatsgevonden met verdachten die zich in een PI bevonden. Voor verdachten die op vrije voeten waren, was er immers veel minder tijdsdruk voor de behandeling van de zaak. Voorlopig gehechte verdachten moeten wel binnen een bepaalde termijn (doorgaans 30 of 90 dagen) voor een rechter verschijnen. Bij deze verdachten is videorechtspraak veelvuldig ingezet om de zitting toch door te kunnen laten gaan. Gedetineerden hoefden dan niet op transport naar de rechtbank, waardoor er minder reisbewegingen van en naar de PI's waren. De PI's probeerden corona zo buiten de gevangenisdeuren te houden. Gedetineerden vormen dus een geschikte populatie om ervaringen van verdachten met videozittingen te onderzoeken. De tweede survey waar deze bijdrage op wordt gebaseerd, betreft daarom een survey onder gedetineerden die ofwel in het kader van de voorlopige hechtenis (raadkamer gevangenhouding, pro-forma- of regiezittingen), ofwel in het kader van de inhoudelijke beoordeling van de zaak een strafzitting in coronatijd hebben gehad.

Deze survey is afgenomen in het kader van een grootschalig onderzoek naar de gevolgen van COVID-19 voor de rechtspraak en kwetsbare rechtzoekenden (Ter Voert e.a., 2022).⁷ Voor de gevolgen binnen het strafrecht is in de zomer van 2021 een survey uitgezet in diverse PI's (Boone e.a., 2022). Ook deze survey bestond uit diverse open en gesloten vragen en stellingen over ervaringen met videorechtspraak en ervaren procedurele rechtvaardigheid.⁸ Van de 292 gedetineerden die de vragenlijst hebben ingevuld, hebben er 208 ten tijde van corona een zitting gehad. Van hen hebben er 138 (66 procent) een videozitting gehad. Wij richten ons in deze bijdrage op de ervaringen en percepties van deze 138 respondenten.

Tweets van advocaten en rechtbankverslaggevers

De derde bron van deze studie betreft Twitterberichten van advocaten en rechtbankverslaggevers. Op Twitter is gezocht naar tweets van advocaten en rechtbankjournalisten over hun ervaringen met videorechtspraak, in de periode van 15 maart 2020 tot en met 31 december 2022.⁹ Met behulp van software van Phantombuster is Twitter gescrapet om de resultaten van de zoekopdrachten overzichtelijk in een Excelbestand te krijgen. Dit leverde na ontdebelling 4.387 tweets op. Deze tweets zijn beoordeeld op relevantie: gaan zij inderdaad over een ervaring van een advocaat of rechtbankverslaggever met videorechtspraak in het strafrecht?

7 Dit onderzoek is uitgevoerd met behulp van een subsidie van het NWO (10430032010019).

8 Een uitgebreidere methodologische verantwoording is te vinden in Boone e.a., 2022.

9 In het zoekvak van Twitter zijn zoektermen ingevoerd zoals videorechtspraak, telehoren, techniek, scherm, aanwezigheid, 'rechten van de verdachte', tijdslot, EVRM en rechtspraak. De volledige zoekstrategie is op te vragen bij de eerste auteur.

337 tweets voldoen aan deze inclusiecriteria: 137 tweets van advocaten en 200 van rechtbankverslaggevers.¹⁰

We gebruiken een selectie van deze berichten als illustraties bij de bevindingen uit de surveys. De verzamelde berichten zijn immers niet representatief voor de ervaringen van alle advocaten en rechtbankverslaggevers met videorechtspraak. Door de koppeling aan de surveyresultaten beperken we ons hier dus ook tot berichten die raken aan het recht op effectieve participatie van de verdachte, meer in het bijzonder het aanwezigheidsrecht en het recht op goede communicatie met de advocaat.

Resultaten: ervaringen met videorechtspraak

Aanwezigheid op de zitting

De respondenten van de gedetineerdensurvey, die allemaal aan een zitting hebben deelgenomen via een videoverbinding, hadden vaak geen inspraak in of de zitting via een videoverbinding zou plaatsvinden. Voor 80 procent van de gedetineerden was het geen vrije keuze om de zitting per videoverbinding bij te wonen. 42 procent was het niet eens met de beslissing dat de zitting per video zou plaatsvinden; zij zouden liever fysiek in de rechtszaal aanwezig zijn geweest.

Uit de survey onder advocaten bleek dat de meeste advocaten graag fysiek aanwezig wilden zijn in de zittingszaal. Een advocaat benadrukt: 'Je punt maak je in de rechtszaal, niet via een videoverbinding. Dat komt onvoldoende over.' Andere advocaten kiezen er juist voor de verdediging te voeren naast hun cliënt in de PI via een videoverbinding. Zij achten dit van belang in verband met de vertrouwensband met de cliënt en vanwege de mogelijkheid om tijdens de zitting te overleggen met hun cliënt.

Uit de Twitterberichten blijkt zelfs dat – in de beginperiode van de lockdown – deelname via een videoverbinding ook niet altijd mogelijk was, en dat de rechtbank zelfs aandrang om afstand van het aanwezigheidsrecht te doen. 'Het dringend advies om afstand te doen van het aanwezigheidsrecht via telehoren – wegens het gebrek aan capaciteit van videoverbindingen. Nog steeds, in augustus.' Een andere advocaat twittert: 'Sowieso kwestieus: voor de pers wel plaats, maar verdachte wordt dringend verzocht afstand te doen van aanwezigheidsrecht.' En een ander bericht dat de rechtbank: '(...) gisteren een [pro-forma]zitting heeft afgedaan zonder de verdachte te horen omdat het telehoren niet lukte. Geen afstand, verzoek aanhouding afgewezen. Evidente schending 6 EVRM.'

Daarnaast blijkt uit Twitterberichten dat de advocaat soms verrast werd door de wijze waarop zijn cliënt aan de zitting deelnam: 'Twintig minuten voor de zitting moeten vernemen dat cliënt niet wordt aangevoerd maar per video aanwezig zal zijn op zijn eigen (pro-forma) zitting. Efficiency gaat kennelijk boven het aanwezigheidsrecht en oprechte aandacht voor de verdachte. Zorgwekkende ontwikkeling...' Een andere advocaat bericht: 'Cliënt is vorige week aangehouden. Dus vrijdag na-

10 3.822 tweets hadden geen betrekking op videorechtspraak en 228 berichten waren niet geplaatst door een advocaat of rechtbankverslaggever.

gevraagd of transport vanuit PI naar de zitting vandaag is geregeld. “ja”. Blijkt nu via de parketpolitie dat het OM de transportorder ingetrokken heeft...’

Verbindingsproblemen

Het EHRM oordeelde dat een videozitting voor de verdachte goed te volgen moet zijn, omdat het anders een schending van het aanwezigheidsrecht op kan leveren. Problemen met de verbinding kunnen het recht van de verdachte op een fair trial dus schenden. Uit de surveys blijkt dat veel advocaten en gedetineerden problemen op dit gebied rapporteerden: het lukte niet altijd om de verbinding tot stand te brengen of de verbinding werd verbroken voordat de zitting was afgelopen.

- *Verbinding komt niet tot stand of wordt afgekap*

Videozittingen kenden niet altijd een goede start, zo blijkt uit de gedetineerden-survey. Enkele respondenten misten (een deel van) hun zitting omdat zij te laat in de videoruimte waren, de verbinding niet of niet tijdig tot stand kon worden gebracht, of omdat zij bij de verkeerde zitting zaten. Een respondent uit zich gefrustreerd: ‘Ik kon gewoon niet snappen dat er in 2021 geen fatsoenlijke videoverbinding tot stand gebracht kon worden.’

Daarnaast heeft een kwart van de respondenten met een videozitting in coronatijd meegemaakt dat de zitting voortijdig werd afgebroken, omdat de gereserveerde zittingstijd erop zat. Een respondent gaf aan dat hij daardoor zijn recht op het laatste woord niet uit kon oefenen: ‘Ik kreeg geen kans om mijn eindwoord te zeggen.’ Een andere respondent geeft aan: ‘Ik werd tijdens mijn kans te praten onbeschoft afgebroken.’ Ook advocaten wezen op dit probleem, dat de PI na 45 minuten de verbinding verbrak, terwijl de zitting nog niet afgelopen was. Volgens een advocaat is het bij een grote zaak met meerdere verdachten aan de cliënt niet uit te leggen dat hij niet zijn hele zitting kan bijwonen omdat het druk is in de PI of de rechtbank, ‘dit raakt het recht van iemand om zijn zitting in het geheel te kunnen volgen en te begrijpen waar het over gaat’. Een andere advocaat geeft aan dat hij en zijn cliënten wegens tijdsdruk ‘nogal eens door de rechtbank onder druk gezet worden om het kort te houden’. Een ander heeft die ervaring ook: ‘Als advocaat moet je soms je verhaal afraffelen.’ Volgens nog een advocaat voelen ook cliënten zich door drukte vanwege het geringe aantal videoruimtes in de huizen van bewaring opgejaagd. Maar er is ook een advocaat die aangeeft dat hij voldoende ruimte kreeg om de zaak toe te lichten: ‘vergelijkbaar met een normale zitting’, dus de problemen werden niet door iedereen ervaren.

Op Twitter geven zowel advocaten als rechtbankverslaggevers veelvuldig aan dat de combinatie techniek en rechtspraak ‘een uitdaging blijft’, of ‘geen gelukkig huwelijk’ is. Er wordt veel bericht over verbindingen die niet tot stand kwamen: ‘We zijn met de vierde zaak bezig, maar het gaat – net als in de vorige drie zaken – niet lukken. Ik zie drie verdrietige rechters.’ Een ander twittert: ‘Rechter (...) belt weer met PI Almelo. “Er moet actie in de tent.” Hij wacht al drie kwartier met een volle zaal. Tegen persoon aan andere kant van de lijn: “U kunt toch wel een gedetineerde en een telefoon bij elkaar brengen, zo moeilijk is dat toch niet?”’ En als de verbin-

ding tot stand komt, gaat het nog niet altijd goed: 'Ah. De verdachte duikt op. Op het scherm. Raadsman in rechtbank: "Eeeh, dat is niet mijn cliënt."'

De verbindingproblemen leiden tot merkwaardige taferelen: 'Terwijl de advocaat zijn pleidooi houdt, klinkt opeens luide loungemuziek in de rechtszaal. Het scherm waarop de verdachte te zien was, springt op de screensaver. Kennelijk heeft de PI net de verbinding verbroken.'

Een en ander leidt tot expliciete kritiek naar de Raad voor de rechtspraak, de Rechtspraak of rechtbank: 'Verdachten kunnen niet communiceren met hun advocaat tijdens de zitting, mogen max 45 minuten hun eigen zitting volgen etc. maar volgens @HenkNaves zijn de rechten van de verdachten afgelopen tijd niet tekortgedaan. De baas vd Rechtspraak heeft geen idee waar hij het over heeft.' Een andere advocaat twittert: 'Waar ik handenvol tweets voorbij zie komen over falende verbindingen tussen rechtbank en PI's, begrijp ik niets van de stelling van de heer Naves dat het met de rechten van de verdachte wel goed gaat.'

- *Slechte beeld- en geluidskwaliteit*

De meningen van advocaten over de kwaliteit van de videoverbindingen liepen ook uiteen. Een advocaat vond het 'over het algemeen prima'. Andere advocaten geven aan dat de kwaliteit van de videoverbindingen wisselde. Maar de meeste advocaten zijn ronduit negatief: 'Een drama', vat één advocaat het samen. De verbindingen vielen vaak uit, of het beeld viel uit en kwam niet terug, 'terwijl de rechtbank doorgaat met zitting'. Ook over de geluidskwaliteit is men kritisch: 'Iedere zitting kwam het voor dat het geluid of het beeld wegviel, waardoor argumenten niet goed overkwamen.' Daarnaast blijkt het lastig om de tolk goed te kunnen verstaan, omdat er niet simultaan werd getolkt: 'Mijn cliënt begreep niets van het verloop van de zitting.'

Problemen met beeld of geluid worden ook gerapporteerd door de helft van de gedetineerde respondenten. Beelden liepen vast of haperden, en de verdachte kon niet verstaan wat er in de rechtszaal werd gezegd. Meerdere respondenten melden dat alleen de voorzitter van de rechtbank te verstaan was. Problemen met het geluid bestonden er niet alleen uit dat stemmen wegvielen, ook storende achtergrondgeluiden maakten het moeilijk om te volgen wat er in de rechtszaal werd gezegd. Een aantal respondenten noemt bijvoorbeeld dat het geluid van het typen van de griffier overheersend en storend was. Een respondent gaf bij de rechter aan dat het geluid zeer slecht was: 'De rechter zei: "Kan ik ook niks aan doen."' Ruim een kwart van de respondenten geeft aan door de verbindingproblemen hun mening niet duidelijk naar voren gebracht te kunnen hebben, ruim een derde kon de behandeling van de zaak niet goed volgen, en 7 procent kon niet aan het woord komen. Bij één respondent moest de zaak worden aangehouden. Die vond dat 'een aanfluiting. Ik voel en ervaar totaal geen recht.' Een andere respondent geeft aan dat 'door de slechte geluidstechniek de zitting voor mij vrijwel onverstaaanbaar was, waardoor ik het geheel amper volgen kon en mij pas na afloop door middel van een telefonische samenvatting door mijn advocaat duidelijk is geworden hoe het geheel verlopen was en wat de uitspraak van de rechter was. Ik heb hierbij ook aangegeven

op geen enkele manier nog een zitting op deze manier te willen voltooien.’ Een andere gedetineerde merkt op: ‘We leven in 2021. Waarom moet de geluidsverbinding zo slecht zijn, als het in de eerste maanden al zeer slecht is. Waarom wordt het niet opgelost!!!!’

Ook op Twitter wordt veel bericht over haperende en slechte verbindingen, vooral door rechtbankverslaggevers: ‘De rechtbank worstelt met techniek: “U bent nu groen.”’ Niet alleen over het beeld, ook over het geluid wordt getwitterd: ‘Bij een grote strafzaak vanochtend vertaalt een tolk voor verdachten, via videoverbinding. Op de achtergrond horen we opeens muziek. “Oh, hoort u dat? Dat zijn de overburen, die oefenen saxofoon.” – Voorzitter van de rechtbank: “Altijd fijn, wat achtergrondmuziek.”’ Een advocaat concludeert over de verbindingproblemen: ‘Soms betekent telehoren dat iemand alleen deels gezien en beperkt gehoord wordt.’ Naast veel kritische berichten zijn er op Twitter ook complimenten te vinden: ‘Alles op tijd en keurige verbinding met PI Grave.’ En: ‘Slachtoffer in strafzaak poging doodslag bijgestaan. Perfect geregeld via videoverbinding. Slachtoffer toch op afstand maar wel volwaardig aanwezig.’

Andere communicatieproblemen op de zitting

• *Cameraperspectief*

Meerdere gedetineerde respondenten gaven aan niet te weten wie er in de zittingszaal aanwezig waren, omdat ze dat niet konden zien. Beelden waren onscherp, te klein, of gaven slechts deelperspectieven weer, ‘waardoor non-verbale expressies en interacties niet waarneembaar waren’.

Veel gedetineerden noemen dat niet alle procesdeelnemers in beeld waren. Een respondent meldde dat de officier van justitie niet in beeld was. Veel gedetineerden noemen dat zij hun eigen advocaat niet konden zien. Als voorbeeld van problemen met het beeld noemt een respondent: ‘Toen mijn advocaat zijn pleitnota voorlas, ging hij staan. Toen keek ik tegen zijn buik aan.’ Advocaten noemen dit probleem ook. Soms was alleen de voorzitter van de meervoudige kamer in beeld, of stond de camera zo ver bij de rechters vandaan dat ze nauwelijks van elkaar te onderscheiden waren. De advocaat kon hun gezichten niet goed zien. Meerdere advocaten geven aan dat de betrokkenen elkaar niet altijd goed kunnen zien, of dat de cliënt de advocaat bijvoorbeeld op de rug kijkt: ‘Een advocaat moet ook gebaren en uitdrukkingen van een partij kunnen zien om al dan niet verhelderend te kunnen ingrijpen en om misverstanden te voorkomen. Dat moet geborgd zijn in de (technische) opzet van een videozitting.’

Berichten op Twitter gaan ook in op het cameraperspectief, of de frames die gebruikt zijn, waardoor aspecten wel of niet zichtbaar zijn. Een rechtbankverslaggeefster: ‘Verdachte staat de rechters via een videoverbinding te woord. Rechter na een blik op het scherm: “Ik zie uw torso. Die is niet verkeerd, maar gaat u vooral zitten. Dan zien wij ook uw gezicht.”’ Een advocaat noemt hetzelfde probleem bij getuigen: ‘Deze week getuigenverhoren bij de rechter-commissaris. Bij beëdiging – bepaald niet onbelangrijk – moeten de getuigen gaan staan maar verdwijnt wel

hun hoofd helemaal uit beeld.' Serieuzer van toon is een ander bericht: 'Wat iedereen ook vergeet: de rechter kan het gezicht van de verdachte zien, maar de verdachte ziet op zijn scherm een gigantische zaal met piepkleine legopoppetjes achter een tafel. Ziet geen gezichten. Dan is er geen enkel daadwerkelijk contact mogelijk, uitgesloten.'

- *Communicatie tussen verdachte en advocaten*

Bij videozittingen is de communicatie tussen de verdachte en de rechter, officier van justitie en eventueel een tolk lastiger dan als de verdachte in de zittingszaal aanwezig is. Maar nog lastiger is de communicatie tussen de verdachte en zijn advocaat: 80 procent van de strafrechtadvocaten noemt die communicatie problematisch. Dat zien we ook op Twitter. Overleggen is niet altijd goed mogelijk: 'De al dan niet letterlijke schop tegen de schenen van de cliënt (...) is digitaal lastiger te geven. Ook is even overleg tijdens de zitting, al is het maar met een kladje of een knik, moeilijk.' Goede overlegmogelijkheden zijn belangrijk, zo benadrukken verschillende berichten: 'Vertrouwelijk overleg tussen advocaat en cliënt moet mogelijk zijn tijdens de zitting. Zo niet, dan is geen sprake van effectieve rechtsbijstand maar wel van schending art. 6 EVRM.'

Dit zien we terug in de surveyresultaten. Als er een zitting is waarbij de advocaat in de rechtszaal aanwezig is en de cliënt via een videoverbinding vanuit de PI meedoet, is overleg tijdens de zitting 'één groot knelpunt'. Meerdere advocaten geven aan dat er überhaupt geen gelegenheid tot overleg was. Dat wordt 'absoluut onwenselijk' bevonden, of 'het grootste nadeel' van telehoren. Een advocaat benadrukt dat dat zijn cliënt niet ten goede komt. Een andere advocaat stelt dat hij 'zonder gedegen overleg en adequaat contact met zijn cliënt feitelijk nauwelijks verdediging kan voeren'.

Als tijdens de zitting overleg met de cliënt toch noodzakelijk bleek, vroegen sommige advocaten een schorsing aan, maar vanwege de tijdsloten die de PI's hanteren, bood dat ook niet altijd soelaas. Soms werd de mogelijkheid geboden om, voordat de procespartijen in de zaal waren, kort met de cliënt te videobellen, maar dat gebeurde maar af en toe en biedt ook geen oplossing voor het gebrek aan overlegmogelijkheden: een advocaat geeft aan dat hij weigert om via een videoverbinding vertrouwelijke gesprekken met cliënten te voeren.

Omdat overleg tijdens de zitting niet goed mogelijk was, probeerden meerdere advocaten *voorafgaand* aan de zitting goed met de cliënt te overleggen. Maar vooroverleg levert ook problemen op: 'Het lukt vaak niet om cliënten voorafgaand aan de voorpleiding nog op een (ver weg gelegen) politiebureau te bezoeken. Bovendien is dit ook qua vergoeding (€150) niet haalbaar.' Een andere advocaat geeft aan dat het ondoenlijk is om bij voorpleidingen het dossier voorafgaand aan de zitting via de telefoon goed te bespreken. En weer een ander wijst erop dat dossiers pas laat worden verstrekt, waardoor het ook niet mogelijk is om ze nog te bespreken. Het gebrek aan overlegmogelijkheden wordt dus als een groot knelpunt ervaren.

Acht op de tien gedetineerden rapporteerden dat hun advocaat in de zittingszaal aanwezig was. Ruim de helft van de respondenten (57 procent) geeft aan niet te

hebben kunnen overleggen met de advocaat tijdens de zitting. Bij de opmerkingen die respondenten aan het einde van de vragenlijst konden maken, werd ook vaak als pijnpunt genoemd dat het bij een videozitting niet goed mogelijk was om te overleggen met hun advocaat. Overigens was overleg met de advocaat ook niet altijd goed mogelijk als de verdachte wel in de rechtszaal aanwezig was: 'Door de schotten kon ik niet fatsoenlijk communiceren zonder dat anderen meeluisterden.' Een andere respondent 'had ook niet de beschikking over mijn proces-verbaal omdat mijn raadvrouw zich van mij distantieerde door twee tafels verder te zitten'.

• *Communicatie tussen verdachte en rechters*

Ook als de videoverbinding goed werkt, heeft het invloed op de communicatie tussen procesdeelnemers. Meerdere advocaten geven aan dat telehoren van invloed is op het beeld dat de rechter van de verdachte krijgt: 'Er is een duidelijk verschil tussen fysieke zittingen en via video. Dat zit hem nadrukkelijk in de dynamiek en de interactie tussen rechter en partijen. Bij video verdwijnt de dynamiek.' Een andere advocaat wijst erop dat bij een videoverbinding een dimensie ontbreekt: 'Je mist lengte en bewegingen en stemmingen van personen.' Meerdere advocaten benoemen dat veel non-verbale communicatie verloren gaat door videozittingen: 'Er is geen ruim beeld en iedereen moet binnen de ruimte van de camera blijven waardoor de emoties van de ander niet zichtbaar [zijn].' Een advocaat vat het probleem van videorechtspraak samen: 'Een rechter kan een verdachte niet in de ogen kijken.'

Weer een andere advocaat heeft de indruk 'dat de rechter via een (haperende) videoverbinding geen goede indruk krijgt van de cliënt, terwijl in veel zaken de houding van cliënt en de indruk die hij/zij maakt van groot belang is'. Deze perceptie wordt gedeeld door meerdere advocaten: 'Mijn cliënten kwamen mijns inziens minder goed uit de verf via videoverbinding.' Volgens een andere advocaat is het 'een nadeel dat rechters geen beeld krijgen van een cliënt en dus op basis van een dossier een beeld vormen, dat niet altijd even positief is'. Weer een andere advocaat geeft aan 'dat je via video (zeker in strafrecht) wel een stukje goede communicatie mist, ruimte voor emoties en het idee dat iemand echt luistert'. Dit gebrek aan (non-verbale) communicatie leidt volgens een advocaat tot: 'het gevoel, dat [de cliënt] niet voldoende wordt gehoord'. Volgens een andere advocaat 'ervaren cliënten zich geschoren op afstand'.

Dit kan gevolgen hebben voor de ervaren (procedurele) rechtvaardigheid. Een advocaat wijst daar ook op: 'Cliënten leken de onwelgevallige beslissing minder goed te accepteren juist, omdat ze vonden dat er niet geluisterd was.' Dit idee, dat de uitspraak minder goed geaccepteerd wordt door de verdachte, werd ook door een andere advocaat benoemd: 'Vaak zijn cliënten akkoord met de afdoening als ze in ieder geval het idee hebben dat ze gehoord worden. Nu is dat m.i. te weinig. (...) cliënten hebben dan het idee dat een zitting een formaliteit is en er niet geluisterd wordt.' Een volgende advocaat meent dat door videorechtspraak 'de menselijke maat weg is, waardoor cliënten een majeure beslissing minder goed kunnen accepteren'. Een advocaat was blij dat cliënten van hem wel fysiek op de zitting aanwezig konden zijn: 'De uitkomst was beslist anders geweest als zij niet op de zitting waren geweest.'

Uit het onderzoek onder gedetineerden blijkt overigens dat de ervaren procedurele rechtvaardigheid onder gedetineerden die een videozitting hebben gehad in coronatijd niet verschilt van die van gedetineerden die in coronatijd een fysieke zitting hebben gehad. Maar uit de gedetineerdensurvey bleek ook dat verdachten zich tekortgedaan voelen met een videozitting. Van de respondenten vonden er 28 de videozitting onpersoonlijk, omdat zij non-verbale interacties niet goed konden waarnemen, en omdat zij onvoldoende mogelijkheden ervoeren om hun eigen verhaal goed aan de rechters over te brengen, waardoor zij het gevoel hadden dat zij zich niet goed konden verdedigen. Bij de opmerkingen die respondenten aan het einde van de vragenlijst konden plaatsen, licht een respondent toe: 'Ik kon niet vertellen over mij als mens. Je wordt als een "nummer" behandeld.' Nog een respondent zegt: 'Ik heb voor mijn gevoel niet goed mijn rechtszaak kunnen volgen en daarom zijn dingen verkeerd op papier komen te staan.' Een ander vat zijn ervaringen samen: 'Alles snel, snel, snel, afhandelen, volgende!' Deze perceptie wordt gedeeld door anderen: 'Ik krijg het gevoel dat zaken afgeraffeld worden.' Een respondent meent dat er gezien de belangen van de verdachte die op het spel staan meer tijd voor een zitting moet worden uitgetrokken: 'en niet maar 15 min, en dan vervolgens 90 dagen later pas weer'. Weer een andere respondent meent dat een rechtszitting via een videoverbinding niet echt lijkt: 'Heel anders dan op de rechtbank en lijkt ook of dan niet belangrijk is wat je zegt en het gaat veel te snel.' Een ander meent dat naar de rechtbank gaan beter is dan een videozitting: 'Je kan elkaar aankijken, beter verstaan, praten met je advocaat, als je iets niet snapt.' Nog een ander vat zijn gevoelens samen: 'Vidorechtspraak hoort niet!' Toch zijn er ook respondenten die zich positief uiten over de videozittingen: 'Voor pro-forma's zijn videozittingen uitstekend', en: 'Mensen zeiken te veel, alles is over het algemeen altijd goed geregeld.'

Er zijn ook advocaten en rechtbankverslaggevers die op Twitter berichten over de communicatie en de symbolen en rituelen in de rechtszaal die anders zijn bij video-rechtspraak, bijvoorbeeld over het dragen van toga's: 'Vier advocaten per videoconferentie aanwezig tijdens zitting in Den Bosch. Ook bijzonder: [één] advocaat – (...) zittend in vermoedelijk zijn woonkamer – als enige in toga.' Of over de decoratie aan de muur als de videoverbinding vanaf kantoor plaatsvindt: 'Frankie ipv de Koning op de achtergrond'. Uit een andere tweet bleek ook dat deelname aan een videozitting echt een andere ervaring is dan deelname aan een fysieke: 'Zitting in coronatijd. Naast de voorzitter is via een laptop een rechter te zien. De verdachte belt in via beeld en de advocaat telefonisch. Zij staat op het perron, is te horen aan het schrille fluitje van de conducteur die door de rechtszaal galmt.'

Conclusie en discussie

In deze bijdrage stond centraal hoe verdachten, advocaten en rechtbankjournalisten vidorechtspraak hebben ervaren tijdens de lockdown. Daarbij richtten we ons op hoe vidorechtspraak het recht van de verdachte op effectieve participatie beïnvloedt (art. 6 EVRM), waaronder het aanwezigheidsrecht en het recht op vertrou-

welijke communicatie tussen de verdachte en diens advocaat. Konden verdachten hun zittingen goed volgen, konden zij goed met de rechter communiceren, en slaagden verdachten en advocaten erin om vertrouwelijk te overleggen tijdens de zitting? De drie bronnen die voor dit onderzoek gebruikt zijn, schetsen eenzelfde beeld: videorechtspraak heeft het aanwezigheidsrecht en het recht op vertrouwelijke communicatie met de advocaat onder druk gezet.

Uit de resultaten blijkt dat de verdachte tijdens de lockdown door de rechtbank werd aangespoord om afstand te doen van zijn aanwezigheidsrecht. Als hij de zitting wel per videoverbinding wilde of moest volgen, waren er vaak problemen om de verbinding tot stand te brengen of waren er problemen met het beeld of geluid, waardoor de verdachte de zitting niet goed kon volgen. En als de verbinding wel goed was, konden verdachten tijdens hun zitting niet vertrouwelijk met hun advocaat overleggen, die wel in de zittingszaal aanwezig was. Daarnaast gaven de respondenten aan dat ze 'wat misten' bij een videozitting. Ze voelden zich letterlijk en figuurlijk minder gezien: rechters konden verdachten niet goed in de ogen kijken. De verdachten ervoeren meer afstand, ze misten het persoonlijke. Het voelde niet als een echte zitting.

Een belangrijke kanttekening bij deze resultaten is dat de advocaten en een deel van de gedetineerden die meededen aan de surveys terugblikten op de beginperiode van de lockdown. Rechtbanken en PI's roeiden met de riemen die ze hadden om zittingen toch door te kunnen laten gaan tijdens de lockdown. Daarbij ging nog wel eens wat mis.¹¹ Na verloop van tijd verbeterde de procedure om videoverbindingen in te plannen met PI's, net als de kwaliteit van de beeld- en geluidsverbindingen. Bovendien rapporteerden advocaten en verdachten ook voordelen van videorechtspraak: het scheelt tijd- en reiskosten en gedetineerden hoeven niet de hele dag op transport om hun zitting bij te wonen (Van Wingerden & Vanderveen, 2021; Boone e.a., 2022).

Waar de lockdown inmiddels achter ons ligt, ziet het ernaar uit dat videorechtspraak een blijvertje is.¹² Technologische ontwikkelingen gaan hard. Verbindingsproblemen lijken daarom maar tijdelijk van aard: in de toekomst zullen er naar verwachting verbindingen van hoogwaardige kwaliteit zonder haperingen bestaan tussen een PI en een rechtbank, misschien wel met hologrammen. Dat roept de vragen op: Stel dat alle verbindingproblemen verholpen worden, is videorechtspraak dan een volwaardig alternatief voor fysieke aanwezigheid in de rechtszaal? Kan de verdachte dan wel effectief participeren in zijn videozitting?

Voor de beantwoording van deze vraag is het besef van belang dat een rechtszaal niet zomaar een ruimte is. De kwaliteit van de verbindingen kan dan nog zo goed zijn, er moet toch aandacht zijn voor wat we verliezen als de verdachte niet meer

11 Desondanks kan de vraag gesteld worden waarom rechtbanken überhaupt dichtgingen; de Gall & Gall was immers wel gewoon open (Van Wingerden, 2022).

12 Er zijn al plannen om gedetineerden met ernstige veiligheidsrisico's per video aan hun zittingen deel te laten nemen, om duur en risicovol vervoer naar de rechtbank te voorkomen; zie www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2022/09/09/rechter-krijgt-ruimere-mogelijkheid-voor-videoconferentie-bij-verdachten-van-zware-criminaliteit.

fysiek in de zittingszaal komt, en niet de symboliek en rituelen van een rechtszaak ervaart. Helemaal als verdere digitalisering ertoe leidt dat niet alleen de verdachte per video aan de zitting deelneemt, maar de andere procesdeelnemers, zoals de rechter en de officier van justitie, ook.

Als de verdachte echt effectief wil kunnen participeren, en zich echt aanwezig wil voelen bij zijn videozitting, dan moet niet alleen de beeld- en geluidskwaliteit in orde zijn, ook de symbolen en rituelen van een rechtszitting moeten 'gedigitaliseerd' worden, zodat zij ook bij 'remote justice' overkomen (Rowden, 2018; Rossner, 2021). De digitale wachtruimte, de digitale binnenkomst in een zittingszaal, de digitale tafelschikking en de cameraopstellingen (wie ziet wat) moeten zo ingericht worden dat duidelijk is dat de videozitting een 'space of law' betreft, waarin het symbolische belang van de rechtbank als uitdrukking van gedeelde waarden tot zijn recht komt. Dat is van belang voor de ervaren procedurele rechtvaardigheid, en daarmee ook voor de legitimiteit van de rechtspraak.

Literatuur

- Bannon, A. & Adelstein, J. (2020). *The Impact of Video Proceedings on Fairness and Access to Justice in Court*. New York: Brennan Center for Justice.
- Bilotta, I. e.a. (2021). Remote communication amid the coronavirus pandemic: optimizing interpersonal dynamics and team performance. *Industrial and Organizational Psychology*, 14(1-2), 36-40.
- Boone, M.M., Dubelaar, M.J., Wingerden, S.G.C. van, Holterman, R.M. & Pivaty, A. (2022). Gevolgen van Covid-19 voor de strafrechtspraak. In: M.J. ter Voert e.a. (red.). *Gevolgen van COVID-19 voor de rechtspraak en kwetsbare rechtzoekenden: een onderzoek naar maatregelen en de positie van rechtzoekenden binnen het straf-, civiele jeugdbeschermings-, en vreemdelingenrecht*. Nijmegen/Leiden/Utrecht: Radboud Universiteit/Universiteit Leiden/Universiteit Utrecht. Geraadpleegd op <https://hdl.handle.net/1887/3279384>.
- Council of Europe/European Court of Human Rights (2022). *Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights; Right to a Fair Trial (Criminal Limb)*. Versie van 30 april 2022. Geraadpleegd op www.echr.coe.int/documents/guide_art_6_criminal_eng.pdf.
- Daft, R.L. & Lengel, R.H. (1986). Organizational information requirements, media richness and structural design. *Management Science*, 32(5), 554-571.
- Daft, R.L., Lengel, R.H. & Trevino, L.K. (1987). Message equivocality, media selection, and manager performance: implications for information systems. *MIS Quarterly*, 355-366.
- Diamond, S.S., Bowman, L.E., Wong, M. & Patton, M.M. (2010). Efficiency and cost: the impact of videoconferenced hearings on bail decisions. *Journal of Criminal Law & Criminology*, 100, 869-902.
- Dordonat-Breeuwsma, J., Laan, R. van der, Schellekens, B. & Smits, B. (2020). Coronamaatregelen en fundamentele rechtsbeginselen: van noodoplossingen naar brede reflectie. *Rechtstreeks*, 2, 26.
- Doorgleever Fortuyn, S. (2020). Onderzoek videorechtspraak. Echt contact met de rechter blijft onmisbaar. *Advocatenblad*, 8, p. 11-16.
- Glas, L.R., Geertsema, K.E., Bruning, M.M. & Pivaty, A. (2022). De bescherming van grondrechten. In: M.J. ter Voert e.a. (red.). *Gevolgen van COVID-19 voor de rechtspraak en kwetsbare rechtzoekenden: een onderzoek naar maatregelen en de positie van rechtzoekenden binnen het straf-, civiele jeugdbeschermings-, en vreemdelingenrecht*. Nijmegen/

Sigrid van Wingerden & Gabry Vanderveen †

- Leiden/Utrecht: Radboud Universiteit/Universiteit Leiden/Universiteit Utrecht.
Geraadpleegd op <https://hdl.handle.net/1887/3279384>.
- Goodman, G.S. e.a. (1998). Face-to-face confrontation: effects of closed-circuit technology on children's eyewitness testimony and jurors' decisions. *Law and Human Behavior*, 22(2), 165-203.
- Heinsch, M., Sourdin, T., Brosnan, C. & Cootes, H. (2021). Death sentencing by Zoom: an actor-network theory analysis. *Alternative Law Journal*, 46(1), 13-19.
- Hoon, A.M. de, Hirsch Ballin, M.F.H. & Bollen, S.G.J.M. (2020). *De verdachte in beeld. Eisen en waarborgen voor het gebruik van videoconferentie ten aanzien van verdachten in het Nederlandse strafproces in rechtsvergelijkend perspectief*. Den Haag: WODC. Geraadpleegd op https://repository.wodc.nl/bitstream/handle/20.500.12832/2458/3021_volledige_tekst_tcm28-472072.pdf?sequence=2&isAllowed=y.
- Landström, S., Granhag, P.A. & Hartwig, M. (2007). Children's live and videotaped testimonies: how presentation mode affects observers' perception, assessment and memory. *Legal and Criminological Psychology*, 12(2), 333-348.
- Lent, L. van & Malsch, M. (2021). Gaten in de openbaarheid. Rechtbankverslaggeving na één jaar corona. *Nederland Juristenblad*, 20, 1662-1668.
- Markowitz, J.C. e.a. (2021). Psychotherapy at a distance. *American Journal of Psychiatry*, 178(3), 240-246.
- McKay, C. (2018). Video links from prison: court 'appearance' within carceral space. *Law, Culture and the Humanities*, 14(2), 242-262.
- Rossner, M. (2021). Remote rituals in virtual courts. *Journal of Law and Society*, 48(3), 334-361.
- Rossner, M. & Tait, D. (2023). Presence and participation in a virtual court. *Criminology & Criminal Justice*, 23(1), 135-157.
- Rossner, M., Tait, D. & McCurdy, M. (2021). Justice reimaged: challenges and opportunities with implementing virtual courts. *Current Issues in Criminal Justice*, 33(1), 94-110.
- Rowden, E. (2018). Distributed courts and legitimacy: what do we lose when we lose the courthouse? *Law, Culture and the Humanities*, 14(2), 263-281.
- Rowden, E. & Wallace, A. (2018). Remote judging: the impact of video links on the image and the role of the judge. *International Journal of Law in Context*, 14(4), 504-524.
- Sourdin, T. (2021). Mediating via Zoom. *Australasian Dispute Resolution Journal*, 31(4), 280-293.
- Sourdin, T., Li, B. & McNamara, D.M. (2020). Court innovations and access to justice in times of crisis. *Health Policy and Technology*, 9(4), 447-453.
- Terry, M., Johnson, S. & Thompson, D.P. (2010). *Virtual Court Pilot Outcome Evaluation*. London: Ministry of Justice.
- Tyler, T.R. (2003). Procedural justice, legitimacy, and the effective rule of law. In: M. Tonry (ed.). *Crime and Justice: A Review of Research*. Chicago: University of Chicago Press, 431-505.
- Vanderveen, G.N.G. (2022). Remote justice: a visual essay on the response of the Dutch justice system to the COVID-19 pandemic. *Visual Studies*, doi:10.1080/1472586X.2022.2050941.
- Verrest, P.A.M. (2011). Het gebruik van videoconferentie in strafzaken. *Justitiële verkenningen*, 37(7), 42-50.
- Vocht, D.L.F. de (2022). Trials by video link after the pandemic: the pros and cons of the expansion of virtual justice. *China-EU Law Journal*, 1-12.
- Voert, M.J. ter e.a. (red.) (2022). *Gevolgen van COVID-19 voor de rechtspraak en kwetsbare rechtzoekenden: een onderzoek naar maatregelen en de positie van rechtzoekenden binnen het straf-, civiele jeugdbeschermings-, en vreemdelingenrecht*. Nijmegen/Leiden/Utrecht:

Radboud Universiteit/Universiteit Leiden/Universiteit Utrecht. Geraadpleegd op <https://hdl.handle.net/1887/3279384>.
Wingerden, S.G.C. van (2022). De Gall & Gall was wel open. *PROCES*, 101(3), 129-131.
Wingerden, S.G.C. van & Vanderveen, G.N.G. (2021). Knelpunten bij videozittingen in strafrecht. *Advocatenblad*, 101(4), 40-44.